

Open Research Online

The Open University's repository of research publications and other research outputs

Put do “srpskog Yad Vashema”: Manipulacije povijesti logora Sajmište i Jasenovac [The Road to a ‘Serbian Yad Vashem’: Manipulation of the history of Sajmište and Jasenovac]

Book Section

How to cite:

Byford, Jovan (2018). Put do “srpskog Yad Vashema”: Manipulacije povijesti logora Sajmište i Jasenovac [The Road to a ‘Serbian Yad Vashem’: Manipulation of the history of Sajmište and Jasenovac]. In: Benčić, Andriana; Odak, Stipe and Lucić, Danijela eds. Jasenovac: manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam [Jasenovac: Manipulations, Controversies and Historical Revisionism]. Jasenovac: Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, pp. 87–110.

For guidance on citations see [FAQs](#).

© 2018 Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, Jasenovac

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

Version: Accepted Manuscript

Copyright and Moral Rights for the articles on this site are retained by the individual authors and/or other copyright owners. For more information on Open Research Online's data [policy](#) on reuse of materials please consult the policies page.

Jovan Byford

**Put do “srpskog Yad Vashema”:
Manipulacije povijesti logora Sajmište i Jasenovac**

Byford, Jovan (2018). Put do “srpskog Yad Vashema”: Manipulacije povijesti logora Sajmište i Jasenovac. In: Benčić, Andriana; Odak, Stipe and Lucić, Danijela eds. *Jasenovac: manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*. Jasenovac: Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, pp. 87–110.

Please note that this is the version of the chapter accepted for publication, but before copy editing or typesetting. Thus, this article may not exactly replicate the authoritative document published in the book. It is not the copy of record.

U radu se analiziraju dugogodišnje težnje nacionalističke elite u Srbiji da se u Beogradu, na mjestu na kojem se za vrijeme Drugog svjetskog rata nalazio nacistički logor Sajmište, izgradi „srpski Yad Vashem“, odnosno muzej posvećen prije svega srpskim žrtvama genocida u NDH. Kroz dekonstrukciju duboko uvriježenih uvjerenja o navodnoj suštinskoj, povijesnoj vezi između Sajmišta i Jasenovca kojima se ovakva inicijativa opravdava, rad ukazuje na tradiciju manipuliranja poviješću logora Staro sajmište i Jasenovac u Srbiji. Pritom, rad ukazuje i na malo poznatu činjenicu da su današnje sporne interpretacije povijesti logora Sajmište u Srbiji u velikoj mjeri posljedica “rata sjećanja” između srpskih i hrvatskih nacionalista, koji su, neposredno prije i za vrijeme ratova devedesetih, podjednako vješto manipulirali prošlošću i Sajmišta i Jasenovca, a u kontekstu međusobnih optužbi za “genocidnost”, sudjelovanje u Holokaustu i antisemitizam. Sporenja oko Sajmišta i njegove veze s Jasenovcem, koje opstaju do današnjih dana, zbog toga možemo promatrati kao još jedan primjer sprege srpskog i hrvatskog nacionalističkog diskursa, koji se desetljećima zajednički opiru povijesno utemeljenom sjećanju na žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji. Također, kroz priču o memorijalizaciji Sajmišta, rad ukazuje na duboki trag koji su zbivanja 1990-ih ostavila na povijesno pamćenje u Srbiji o Holokaustu i drugim zločinima počinjenim na prostoru Jugoslavije, u periodu 1941. - 1945. godine.

Ključne riječi: logor Staro sajmište, logor Jasenovac, povijesne manipulacije, ratovi sjećanja, Holokaust, genocid, nacionalistički diskursi

Krajem rujna 2017. godine, srbijanski mediji objavili su vijest kako je završen nacrt zakona kojim bi mjesto nekadašnjeg nacističkog logora Sajmište u Beogradu konačno trebalo postati memorijalni kompleks. Ovo je obznanio Goran Vesić, “gradski menadžer” Beograda, nakon sjednice komisije koja već nekoliko godina radi na osmišljavanju budućeg memorijala na Sajmištu. S obzirom na to da je pisanje spomenutog zakona i njegovo slanje u skupštinsku proceduru bilo izvjesno (prva verzija Zakona o ustanovi Spomen žrtve procurila je u javnost još krajem 2016., a konačna verzija je najavljena u lipnju 2017.), ova vijest sama po sebi ne bi izazivala posebnu pažnju da nije bilo jednog zanimljivog detalja. Sjednica komisije za Sajmište održana je u Jasenovcu, u Hrvatskoj, dakle 300 km daleko od mjesta gdje će se nalaziti najavljeni memorijalni kompleks.

Predsjedavajući komisije za Sajmište je episkop pakračko-slavonski Jovan Čulibrk, u čijoj se eparhiji nalazi Jasenovac, te bi se moglo pomisliti kako je razlog održavanja sjednice u tom mjestu bio taj što vladika Jovan, zbog obaveza, nije mogao doputovati u Beograd. Ili je jednostavno želio ugostiti članove komisije u svojoj eparhiji. Međutim, stvarni razlozi bili su sasvim drugačije prirode. Kako je za medije objasnio Goran Vesić, “veza između Jasenovca i Starog sajmišta u Beogradu veoma je jaka”, te se “Staro sajmište ne može razumjeti bez razumijevanja Jasenovca”. Štoviše, nastavio je Vesić, “sam Memorijalni kompleks Jasenovca nije dovoljno velik, s obzirom na broj ljudi koji su tu stradali, i za nas je veoma važno da Staro sajmište postane središnje memorijalno mjesto, kada su u pitanju žrtve Drugog svjetskog rata”. I na kraju zaključio: “Zato je važno što komisija danas zasjeda u Jasenovcu”.¹

Ova kratka izjava za medije sadrži tri međusobno povezane teze o Sajmištu i Jasenovcu, koje se danas u Srbiji često uzimaju zdravo za gotovo. Prva je da između ova dva logora postoji suštinska, povijesna veza; druga, da je Sajmište prirodno mjesto za “centralni” memorijalni kompleks posvećen žrtvama genocida u NDH; i treća, da taj kompleks – svojevrsni “srpski Yad Vashem” – treba predstavljati odgovor na propuste postojećeg, “nedovoljno velikog” memorijala u samom Jasenovcu.

¹ Dragana Biberović, “Vesić: Izrađen Nacrt zakona o Starom Sajmištu”, internet stranica Radio Televizije Srbije, 23. rujna, 2017., <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/2880615/vesic-izradjen-nacrt-zakona-o-starom-sajmistu.html>

U ovom tekstu, pokušat ću objasniti porijeklo ove tri teze, bazirane na tradiciji manipuliranja poviješću Sajmišta i Jasenovca. Pritom ću ukazati i na malo poznatu činjenicu da su današnje sporne interpretacije povijesti logora Sajmište u Srbiji u velikoj mjeri posljedica “rata sjećanja” između srpskih i hrvatskih nacionalista neposredno prije i za vrijeme ratova devedesetih. Jer, u vrijeme sloma Jugoslavije, Sajmište je, kao i Jasenovac, bilo značajno poprište verbalnog sukoba srpskih i hrvatskih nacionalista, koji su podjednako vješto manipulirali prošlošću ovih mjesta, a u kontekstu međusobnih optužbi za “genocidnost”, sudjelovanje u Holokaustu i antisemitizam. Sporenja oko Sajmišta i njegove veze s Jasenovcem, koja opstaju do današnjih dana, zato možemo promatrati kao još jedan primjer sprege srpskog i hrvatskog nacionalističkog diskursa, koji se već trideset godina zajednički opiru povijesno utemeljenom sjećanju na žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji. Također, kroz priču o evoluciji ideje o “srpskom Yad Vashemu” na Sajmištu pokušat ću ukazati na duboki trag koji su zbivanja devedesetih ostavila na povijesno pamćenje u Srbiji o Holokaustu i drugim zločinima počinjenim na prostoru Jugoslavije, u periodu 1941-1945.

Kratak pregled povijesti logora Sajmište

Od 1941. do 1944. godine, u koncentracijskom logoru na Sajmištu u Beogradu stradalo je blizu 20.000 ljudi. Smješten u paviljonima predratnog Beogradskog sajma, na lijevoj obali Save, logor Sajmište bio je najveći logor koji su za vrijeme Drugog svjetskog rata osnovale njemačke okupatorske vlasti u Srbiji, ali i jedan od prvih nacističkih logora u Europi namijenjen masovnoj internaciji Židova. Između prosinca 1941. i ožujka 1942. u *Judenlager Semlin* – židovski logor Zemun – kako je u to vrijeme glasio formalni naziv logora na Sajmištu – dovedeno je oko 7 000 Židova, uglavnom žena, djece i starijih osoba, gotovo polovina predratne židovske populacije dijela Srbije koji se 1941. našao pod izravnom okupacijom Njemačkog Reicha. U proljeće 1942., za samo šest tjedana, gotovo svi su sistematski ubijeni upotrebom smrtonosnog plinskog kamiona (tzv. *dušegupke*). Ubrzo zatim, Srbija je proglašena za “Judenrein” – očišćenu od Židova – a Sajmište je pretvoreno u *Anhaltelager*, prihvatni logor za pretežno srpske taoce, političke zatvorenike i zarobljene partizane, od kojih je većina kasnije deportirana u Norvešku, Njemačku ili manje radne logore u središnjoj Srbiji. U proljeće 1942. Treći Reich je imao stalni manjak

radne snage, pa je Sajmište, locirano blizu Dunava i pored važne željezničke petlje, pretvoreno u glavni distribucijski centar radne snage iz cijele bivše Jugoslavije. Od 1942. godine do raspuštanja logora u srpnju 1944. godine, oko 32.000 zatočenika (većinom Srba s teritorija NDH) je dovedeno u *Anhaltelager*. Od ovog broja, oko trećina je stradala u samom logoru, najčešće od gladi i bolesti, ili su ih ubili stražari i pripadnici logorske uprave. Ostali su, nakon kraćeg zadržavanja na Sajmištu, transportirani u druge, uglavnom radne logore.²

Sajmište je ostalo pod kontrolom njemačkih vlasti do svibnja 1944. Pošto je dio logorskih zgrada bio oštećen tijekom savezničkog bombardiranja Beograda u travnju 1944., većina zatočenika je sljedećeg mjeseca prebačena u druge logore, a kontrola nad Sajmištem, i malim brojem logoraša koji su u njemu ostali, predana Glavnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost NDH u Zemunu. Tri mjeseca kasnije, 26. srpnja 1944., Sajmište je službeno napušteno.

Poslije završetka Drugog svjetskog rata, ostaci logora ostali su napušteni do 1947. kada je počela izgradnja Novog Beograda.³ Budući da su paviljoni Sajmišta koji su preživjeli razaranja iz 1944. godine u tom trenutku bile jedine veće građevinske strukture na lijevoj obali Save, prostor nekadašnjeg logora, koji je tada dobio ime *Staro sajmište*, preuređen je u sjedište omladinskih brigada kojima je bila povjerena prva faza građevinskih radova. Brigade su ostale na Sajmištu do 1950., a poslije njihovog odlaska većina manjih zgrada podignutih poslije rata adaptirano je u stanove i dodijeljeno siromašnim obiteljima kao socijalni smještaj, dok su manji predratni paviljoni dati 1952. na korištenje Udruženju likovnih umetnika Srbije (ULUS). Unutrašnjost ovih zgrada pretvorena je u skromne ateljee za mlade umjetnike, koji su ih koristili i kao svoja prebivališta. Ovakvo stanje stvari opstalo je sljedećih šezdeset godina: Staro sajmište je i danas zapušteno i osiromašeno naselje s nekoliko stotina obitelji, koje nerijetko o vlastitom trošku održavaju oronule zgrade i neasfaltirane staze. U njihovom susjedstvu je proteklih desetljeća niklo i niz poslovnih objekata – autoservisi, trgovine, skladišta i radionice – zatim jedna srednja škola,

² O povijesti logora Sajmište vidjeti Koljanin, Milan, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1992.

³ Detaljna analiza poslijeratne povijesti Sajmišta tema je moje knjige *Staro sajmište: mesto sećanja, zaborava i sporenja*, na čijem jednom dijelu je baziran i ovaj tekst. Byford, Jovan, *Staro sajmište: mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava, 2011. Knjiga se može preuzeti u elektronskom obliku na adresi: <http://oro.open.ac.uk/33501/>

turistička agencija, knjižnica, restoran, čak i manji scenski prostor u kome se, usprkos sve češćim prosvjedima iz zemlje i inozemstva, već petnaest godina organiziraju rock koncerti, boks mečevi, kazališne predstave i plesne zabave.

Kao i kod većine logora na prostoru bivše Jugoslavije, do šezdesetih godina nije bilo većih inicijativa da se tragična povijesti Sajmišta adekvatno obilježi. U poslijeratnoj Jugoslaviji, koncentracijski logori nisu bili “funkcionalni” u dominantnom diskursu javnog sjećanja, s obzirom da se nisu uklapali u “narrativ o veličanstvenom otporu ili podjednako veličanstvenoj partizanskoj borbi” jugoslavenskih naroda.⁴ Međutim, s osnivanjem Sekcije bivših logoraša Sajmišta u okviru Saveza boraca 1960. godine, ova situacija se postupno mijenja, i s vremenom, kroz zalaganje preživjelih logoraša, Sajmište biva prepoznato kao važan simbolički prostor i povijesno značajno mjesto. Međutim, ozbiljne inicijative da se Sajmište pretvori u reprezentativno mjesto sjećanja javljaju se tek početkom osamdesetih godina, poslije Titove smrti. U to vrijeme, društvenopolitičke organizacije poput SUBNOR-a i Koordinacionog odbora za negovanje revolucionarnih tradicija, nastojale su da se protiv društvenih izazova posttitovskog perioda bore “novim revolucionarnim angažiranjem” između ostalog i kroz promociju sjećanja na “heroje antifašističke borbe”. Tada i Sajmište postaje predmet službenog, institucionaliziranog, i javnog prisjećanja, kroz godišnje komemoracije, i sve glasnije inicijative da se stanovnici Sajmišta rasele i da se tamo izgradi memorijalni centar od “općejugoslavenskog značaja”. U tom smjeru išla je i odluka Skupštine grada Beograda, donesena 1987. godine, da se “Staro Sajmište – logor Gestapoa u toku Drugog svjetskog rata u Beogradu” upiše u službeni registar značajnih povijesnih lokacija u gradu.

Sve do kraja 1980-ih, Sajmište je, dakle, predstavljalo prije svega spomenik antifašizmu: redovne komemoracije održavane 9. svibnja, na primjer, bile su posvećene isključivo “revolucionarnoj prošlosti” Beograda i sjećanju na “žrtve fašizma”. Njihov cilj bila je “reafirmacija moralnih i društvenih vrijednosti NOR-a i socijalističke revolucije”, a dominirali su motivi koji su odražavali simbolički poredak socijalističke Jugoslavije: “otpor”, “prkos”, “herojstvo” i “revolucija”. I što je možda najvažnije, s obzirom na ono

⁴ Heike Karge, “Mediated remembrance: local practices of remembering the Second World War in Tito’s Yugoslavia”, *European Review of History* 16, br. 1, 2009, str. 55.

što će se kasnije događati, motiv zajedničkog stradanja jugoslavenskih naroda prožimao je predstave o logoru. Još od 1946., kada je Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača objavila izvještaj pod nazivom “Sajmište, mučilište naroda Jugoslavije”, “jugoslavenska” priroda logora zauzimala je centralno mjesto u njegovoj interpretaciji. Početkom osamdesetih, ovaj aspekt sjećanja na Sajmište samo je dobio na značaju, pošto je jedna od svrha komemoracija na Sajmištu bila upravo borba protiv srpskog i drugih nacionalizama, za koje je naglašavano da predstavljaju glavni oblik “kontrarevolucionarnog djelovanja” u Jugoslaviji u to vrijeme.⁵ Malo tko je tada pretpostavljao da će svega nekoliko godina kasnije, snage “kontrarevolucije” baciti oko upravo na Sajmište, i ostaviti trajan trag na način koji se u javnosti percipira njegova tragična povijest.

Od mjesta stradanja Jugoslavena do simbola srpskog mučeništva: Sajmište kao “Srpski Yad Vashem”

Tijekom kasnih osamdesetih, dok su u okviru memorijalnih aktivnosti na Sajmištu još uvijek promovirani ideološki motivi i prioriteti postavljeni od strane Udruženja boraca i Koordinacionog odbora za negovanje revolucionarnih tradicija, u javnom diskursu u Srbiji počela se pojavljivati alternativna interpretacija povijesti Drugog svjetskog rata. Nova perspektiva nije obuhvaćala samo nove teme i fokus – prije svega genocid u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj između 1941. i 1945. – već je označila i početak stvaranja nove kulture sjećanja, s vlastitom institucionalnom osnovom i komemorativnom praksom, čiji je glavni eksponent bila nacionalistička elita u Srbiji.

U studenom 1988., u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti (SANU) održana je konferencija pod nazivom “Jasenovac 1945-1988.” Skup je organizirao poseban odbor koji je, na inicijativu Vladimira Dedijera, osnovan još 1984. godine, a koji se bavio prikupljanjem “materijala o genocidu nad srpskim i drugim jugoslavenskim narodima u

⁵ “Negovanje revolucionarnih tradicija u funkciji ostvarivanja aktuelnih programskih ciljeva Socijalističkog saveza Beograda sa osvrtom na realizaciju zaključaka iz ove oblasti, usvojenih na predsjedništvu GK SSRN i GO SUBNOR-a 1982., 1983. i 1985. Godine”. Travanj, 1988. Arhiv Jevrejskog historijskog muzeja, Beograd, K.KSO-20, 410/88, str. 1.

dvadesetom stoljeću”.⁶ Odbor za genocid (kako su ga nazivali u okviru SANU) nastao je kao rezultat sve raširenijeg uvjerenja među povjesničarima u SANU da “u našoj zemlji nitko ni ne piše o genocidu sa znanstvenog gledišta, a još manje se tiskaju knjige s povijesnom građom namijenjene svjetskoj javnosti”.⁷ Među članovima odbora, imenovanim 1984. godine nalazili su se akademici Vladimir Dedijer, Radovan Samardžić, Dobrica Ćosić i Milorad Ekmečić, kao i dvojica povjesničara izvan akademije, Andrej Mitrović i Branko Petranović. Odboru su se kasnije pridružili Smilja Avramov i samoprolašeni “srpski Simon Wiesenthal”, Milan Bulajić, koji je 1986. godine bio službeni promatrač SANU na zagrebačkom suđenju ustaškom zločincu Andriji Artukoviću.

U ranoj fazi svog rada, Odbor za genocid je usvojio, bar javno, pan-jugoslavenski pristup, koji je bio uočljiv u nastojanju da se pripremi građa o genocidu “protiv svih naroda Jugoslavije” uključujući i protiv Muslimana u istočnoj Bosni 1943. godine. Ipak, usprkos ovim prvobitnim “općejugoslavenskim” pretenzijama, Odbor za genocid predstavlja važan element nadolazećeg vala srpskog nacionalizma u čijem razvoju je Akademija nauka inače igrala značajnu ulogu.⁸ Odbor i znameniti članovi Istorijskog odeljenja SANU doprinijeli su da već u drugoj polovini 1988. preokupacija genocidom u NDH u Srbiji dostigne stadij euforije.⁹ Ovakva uloga Odbora postala je još izraženija nakon Dedijerove smrti u studenom 1990. godine, kada su kormilo preuzeli predstavnici izrazito nacionalističke struje, akademik Radovan Samardžić i njegov zamjenik Milan Bulajić. U Odbor su tada primljeni ljudi izvan Akademije, koji su se isključivo bavili stradanjem Srba, poput arhimandrita (i budućeg vladike) Atanasija Jevtića, Srboljuba Živanovića, Dragoja Lukića, Đure Zatezala, i drugih. Odbor se povezo i sa Srpskom pravoslavnom crkvom, s kojom je 1991. godine organizirao akciju iskopavanja jama i stratišta u Hrvatskoj i Bosni. Jednom riječju, Odbor za genocid je s vremenom postao sredstvo za borbu protiv politike “organiziranog zaborava” *srpskog* stradanja u NDH, s otvoreno propagandističkom

⁶ Kljakić, Slobodan, “Kratka istorija Odbora SANU za sakupljanje građe o genocidu nad srpskim narodom i drugim narodima Jugoslavije u XX veku”, u Predrag Dragić-Kijuk (ur.), *Catena Mundi II*, Kraljevo, Ibarske novosti, 1992., str. 498-512.

⁷ Vidi “Pismo Vladimira Dedijera Izvršnom odboru SANU”, *ibid.* str. 499.

⁸ Milosavljević, Olivera, “Zloupotreba autoriteta nauke”, u Popov, Nebojša (ur.), *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Beograd, Samizdat B92, 2002., str. 340-374.

⁹ Dragović-Soso, Jasna, *Saviours of the Nation*, McGill-Queen’s University Press, 2002, str. 113.

misijom.¹⁰ Genocid u drugim dijelovima Jugoslavije (pogotovo onaj protiv Muslimana u istočnoj Bosni 1943. godine) više nitko nije spominjao, a kamoli istraživao.

Konferencija “Jasenovac 1945-1988” odražavala je nadolazeću, sve izraženiju, nacionalističku orijentaciju Odbora i njegovu usredotočenost na srpske žrtve. Jedna od glavnih tema skupa bio je broj žrtava Jasenovca. Milan Bulajić, koji je bio neka vrsta glasnogovornika Odbora za genocid, inzistirao je na tome da točan broj žrtava ovog logora nikada nije ustanovljen, što je bilo točno, ali je to činio na način koji je insinuirao da je službena procjena od između 500.000 i 700.000 žrtava bazirana na nalazima Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača vjerojatno preniska. Uostalom, “zavjera šutnje” za koju se tvrdilo da postoji, sigurno nije imala za cilj uvećati broj stradalih, već naprotiv sakriti stvarni opseg srpskog stradanja u NDH, za koji su mnogi u to vrijeme smatrali da prelazi milijun žrtava.

Kao odgovor na “manipulacije” Jasenovcem u službenoj jugoslavenskoj historiografiji, Milan Bulajić predložio je projekt koji bi imao za cilj konačno srušiti “tabu” u vezi ovog logora, suprotstaviti se “zabrani sagledavanja žrtava Drugog svjetskog rata” i omogućiti da istina o srpskim žrtvama u Hrvatskoj konačno bude predstavljena u svijetu. Projekt je podrazumijevao stvaranje „baze podataka o žrtvama genocida”, a realizirala bi ga zasebna institucija – “Muzej genocida” posvećen žrtvama jugoslavenskog “holokausta-genocida” ili “jugoslavenskog holokausta”.¹¹

Bulajićeve inicijativu o formiranju “Muzeja genocida” odmah je prihvatio širi sloj nacionalističke elite u Srbiji, koji je u ovakvoj instituciji vidio značajno sredstvo kojim Srbija može afirmirati svoj u to vrijeme ponovno uspostavljeni status nacionalne države, i gdje bi kroz jedno novo, “nacionalizirano” sjećanje na Drugi svjetski rat, potvrdila svoju ulogu kao stožera srpskog naroda. Podršku su dale i vlasti u Srbiji, uključujući i Slobodana Miloševića i Vojislava Šešelja.¹² Interes za Muzej genocida bio je pogotovo izražen nakon što je u svibnju 1989. godine izašla iz tiska revizionistička knjiga Franje Tuđmana *Bespuća povijesne zbiljnosti*. “Muzej genocida, nalik na onaj koji su Židovi odavno izgradili u

¹⁰ Vidi “Zapisnik sa sednice Odbora za sakupljanje građe o genocide protiv srpskog naroda i drugih naroda Jugoslavije u XX veku, 24. XII 1990. godine” u Kljakić, Slobodan, “Kratka istorija Odbora SANU“, *op. cit.*, str. 512.

¹¹ “Okrugli sto – Muzej žrtava genocida”, *Svet*, 1. travanj 1990., str. 5.

¹² Bulajić, Milan, “Genocid nad pravoslavlim Srbima u Drugom svjetskom ratu”, u *Genocid nad Srbima u II svjetskom ratu*, Beograd, Muzej žrtava genocida, 1995., str. 12.

Jeruzalemu” viđen je kao najbolji način da se demantiraju navodi hrvatskih nacionalista da je broj stradalih u Jasenovcu bio svega 40.000.¹³

Ubrzo potom, pokrenuto je i pitanje vezano za lokaciju na kojoj će se muzej nalaziti. U veljači 1990. godine, na jednoj javnoj diskusiji, Milan Bulajić predložio je da muzej, kome je povremeno davao sablasni naziv “Muzej mrtvih”, bude smješten na “mjestu sjećanja na nacistički logor Sajmište u Beogradu”. Ideju su odmah prihvatili ostali sudionici skupa, i najavili stvaranje “srpskog Yad Vashema” gdje bi bilo zabilježeno da je “srpski narod jedna od najvećih žrtava genocida” u povijesti.¹⁴ Privlačnost Starog sajmišta kao mjesta za budući muzej zasnivala se prije svega na relativno velikoj površini ove lokacije, njezinom centralnom položaju na lijevoj obali rijeke Save nedaleko od centra grada, kao i na činjenici da je već bila predviđena za razvoj kao memorijalni kompleks. Međutim, u odlučivanju o lokaciji “Muzeja genocida”, Sajmište je figuriralo kao prazan simbolički i geografski prostor, lišen osobnosti i vlastite tragične prošlosti. Time su žrtve Sajmišta praktično bile isključene iz povijesti ovog mjesta, ustupajući mjesto novom objektu sjećanja, srpskim žrtvama ustaškog genocida.

Konačna odluka da se muzej, službenog naziva “Muzej žrtava genocida” gradi na Sajmištu, donesena je u prosincu 1991., na sastanku u Skupštini grada Beograda.¹⁵ Međutim, od početka je bilo jasno da je otvaranje muzeja na dugom štapu, jer tek predstoji iseljenje žitelja Sajmišta, a potom i dugotrajna i skupa restauracija.¹⁶ No ipak, samo nekoliko dana nakon ovog sastanka, nacrt Zakona o osnivanju Muzeja žrtva genocida formalno je ušao u proceduru Narodne skupštine Republike Srbije, gdje je izglasan u srpnju 1992. Muzej je počeo s radom 1995. godine, u privremenim službenim (ali ne i izložbenim) prostorijama u centru Beograda, gdje se nalazi i danas.

Sajmište kao “dio šireg kruga smrti” oko Jasenovca

U nastojanju da baš Sajmište predstavi kao najlogičnije rješenje za budući Muzej žrtava genocida, i kao mjesto gdje bi trebao biti postavljen memorijalni centar posvećen

¹³ *Ibid*, str. 3.

¹⁴ Brkić, A. “Srbi ne znaju koliko ih nema” *Svet*, 1. travanj 1990, str. 65.

¹⁵ Đurđević, D. “Suprotstavljanje neistinama”, *Politika*, 19. prosinac, 1991, str. 8.

¹⁶ Bulajić, Milan, “Uvodno izlaganje” u *Ratni zločini i zločini genocida*, 1991-1992., Beograd, SANU, 1993, str. 21.

prije svega žrtvama *ustaškog* terora, Milan Bulajić je u svojim pisanim radovima i javnim nastupima u to vrijeme često potencirao vezu između logora na Sajmištu i Jasenovca. Ovo je važno jer, ako se izuzme zaključak priopćenja br. 87 Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, gdje se među osobama odgovornim za zločine u Zemunskom logoru spominju ustaše Ante Pavelić i Dido Kvaternik, Sajmište do tada nije bilo poznato kao dio povijesti NDH. Stoga logičnost prijedloga da baš na tom mjestu treba graditi Muzej genocida, i to onakav kako ga je zamislio Bulajić, nije bila očigledna. Da bi izmijenio ovo stanje stvari, Bulajić je promovirao selektivnu i često povijesno neutemeljenu interpretaciju Sajmišta, sve s ciljem da logor “izveze” u Nezavisnu Državu Hrvatsku, predstavi ga kao njenu tekovinu i tako poveže s Jasenovcem, simbolom srpskog stradanja, i okosnicom budućeg Muzeja žrtava genocida. Ova strategija podrazumijevala je naglašavanje nekoliko perifernih aspekata povijesti logora na Sajmištu ili tendenciozno potenciranje pažljivo odabranih pojedinačnih slučajeva stradanja njegovih žrtava.

Samo mjesec dana nakon što je osnovan Muzej žrtava genocida, Milan Bulajić je na jednom skupu SANU ponudio dva razloga zbog kojih bi se ovaj muzej trebao nalaziti u Beogradu, preciznije na Sajmištu. Prvo, naveo je Bulajić, “na obale Beograda su rijekom Savom doplovili leševi iz Nezavisne Države Hrvatske, iz ustaškog logora smrti ‘Jasenovac’”, što glavni grad Srbije, a pogotovo njegove riječne obale, simbolički povezuje s Jasenovcem. Drugo, sa Sajmišta su “zatočenici otpremani u ‘Jasenovac’” što predstavlja još jednu neraskidivu sponu između ova dva logora.¹⁷ Kasnije su dodana još dva argumenta: prvo, da se Sajmište formalno nalazilo “na teritoriju NDH” odnosno da je “formiran na osnovu sporazuma između nacističke komande u Beogradu i hrvatske ustaške vlasti”, i drugo, da je najgori period stradanja u ovom logoru bio između svibnja i srpnja 1944. kada je kontrola predana u ruke Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost NDH i ustaške policije u Zemunu.¹⁸ Zajedno, ove četiri tvrdnje su za Bulajića predstavljale dokaz da je Sajmište tijekom Drugog svjetskog rata zapravo bilo “dio šireg kruga nacističko-ustaškog sistema logora smrti Jasenovac”.¹⁹ Sam logor Jasenovac bio je samo “prvi krug” smrti, okolni manji ustaški logori predstavljali su “drugi krug”, dok je treći, najširi krug

¹⁷ *Ibid.*, str. 21-22.

¹⁸ Vidjeti: Koljanin, Milan, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, op.cit, str. 51.

¹⁹ Bulajić, Milan, *Jasenovac: ustaški logori smrti, srpski mit? : hrvatski ustaški logori genocida nad Srbima, Jevrejima i Ciganima*. Beograd, Stručna knjiga, 1999., str. 159.

obuhvaćao “cjelokupni teritorij ustaške Nezavisne Države Hrvatske (NDH)”, uključujući i logor Sajmište.²⁰

Važno je istaknuti da svaki od Bulajićeva četiri argumenta sadrži zrno istine. Točno je da je Sajmište formalno bilo smješteno na teritoriju NDH, čija se istočna granica nalazila na lijevoj obali rijeke Save u Beogradu. Točno je da su grupe logoraša iz NDH, uključujući i one iz Jasenovca, transportirane na Sajmište, i da su neke od njih Nijemci, umjesto na rad u Njemačku ili Norvešku, poslali nazad ustašama koji su ih potom likvidirali, u Jasenovcu. Ovo je bila sudbina oko 4.000 pretežno srpskih zatočenika iz Jasenovca koji su u kolovozu 1942. godine transportirani na Sajmište. Pošto su proglašeni “radno nesposobnima”, oko tisuću ih je pogubljeno na Sajmištu, dok su ostali već 1. rujna 1942. vraćeni u NDH. Transport nazad do Jasenovca preživjelo je svega 2.400 zatočenika, koji su po dolasku pogubljeni u Donjoj Gradini.²¹ Zatim, istina je da su leševi žrtava iz NDH stizali Savom čak do Beograda, kao i to da su ustaše preuzele zapovjedništvo nad logorom Sajmište u svibnju 1944. Međutim, sve ovo ne znači da su Bulajićevi zaključci na mjestu. Sajmište je svo vrijeme svog postojanja bilo isključivo *nacistički* logor i dio povijesti onog dijela Srbije koji je bio pod direktnom okupacijom nacističke Njemačke, a ne NDH. Sporazum njemačkog zapovjedništva u Beogradu s vlastima u Zagrebu, kojim su paviljoni nekadašnjeg beogradskog sajmišta dati na upotrebu njemačkom sigurnosnom aparatu u Beogradu bio je formalnost, a logor su sve do svibnja 1944. čuvali isključivo njemački vojnici podređeni njemačkim vlastima u Srbiji. Isto tako, sudbina zatočenika koji su vraćeni ustašama nipošto ne opravdava kvalifikaciju da je Sajmište bilo dio sistema jasenovačkog logora.²² Broj zatočenika koji su vraćeni u NDH ne samo da je bio relativno mali u odnosu na cjelokupan broj žrtava Sajmišta, već njihovo tendenciozno stavljanje u prvi plan skreće pažnju s činjenice da je mnogo više isto tako iznemoglih i “radno nesposobnih” zatočenika uhićenih na teritoriju Hrvatske i Bosne i Hercegovine pogubljeno na samom Sajmištu od strane njemačkih stražara i pripadnika logorske uprave, ili je prepušteno gladi i bolesti. Kod Bulajića međutim, slučaj vraćanja zatočenika u Jasenovac,

²⁰ Bulajić, Milan, *Jasenovac: Uloga Vatikana u nacističkoj Hrvatskoj*, Beograd: Pešić i sinovi, 2007., str. 283-284.

²¹ Ibid, str. 286.

²² Milan Koljanin, “Veze između nemačkog logora na Beogradskom sajmištu i logora NDH Jasenovac i Stara Gradiška” u Smreka, Jelka (ur.), *Okrugli stol “Jasenovac 1986”*, Jasenovac: Spomen područje Jasenovac, 1986., str. 177.

u rujnu 1942. godine, predstavljen je kao središnji događaj u ratnoj povijesti Sajmišta, kojim se dokazuje veza između ovog logora i stradanja Srba u NDH. Što se tiče leševa koje je rijeka donosila do Beograda, njihov stvarni broj (oko četiri stotine) bio je mnogo manji od 15.000 koje Bulajić spominje u svojim knjigama, i oni svakako nisu bili žrtve iz Jasenovca, koji se nalazi oko 300 km uzvodno od Beograda.

Konačno, Bulajićeva tvrdnja da period svibanj-srpanj 1944., kada su logor preuzele ustaše, predstavlja vrijeme posebne brutalnosti ne stoji. Prema Bulajiću, na Sajmištu su ustaše – pod vodstvom upravnika logora Petra Brzice koji je “poslan na ovu dužnost iz Jasenovca gdje je pobijedio u jednom natjecanju tko će zaklati više zatočenika” – logoraše “ubijale batinanjem” još češće nego što je to bio slučaj pod njemačkom upravom.²³ Međutim, Milan Koljanin (autor jedine detaljne studije o logoru Sajmište) tvrdi da je u posljednjim mjesecima postojanja logora vladao blaži režim u odnosu na period kada je zatočenika bilo mnogo više, a kada su logorom zapovijedali Nijemci. Osim toga, čak ni kada su Sajmište preuzele ustaše, ovaj logor nije bio “ustaški” na način na koji je to tijekom svog postojanja bio Jasenovac. Zatočenici na Sajmištu su, čak i između svibnja i srpnja 1944., bili prije svega “njemački zatočenici” i ljudi na koje je “njemačka policija (...) računala za upućivanje na rad u Treći Reich”.²⁴

Mada je u svojim djelima naglašavao veze između Sajmišta i Jasenovca, Milan Bulajić ipak nije sasvim zaboravio status ovog logora kao “nacističke tvorevine i mjesta stradanja Židova” s teritorija okupirane Srbije.²⁵ Prema tome, ovdje nije riječ o potpunom prekrajanju povijesti Sajmišta i potiskivanju Holokausta počinjenog na teritoriju okupirane Srbije. No ipak, u cjelokupnom narativu genocida u Drugom svjetskom ratu koji nalazimo kod Bulajića i drugih zastupnika ideje o “Muzeju genocida” na Sajmištu, znanstveno utemeljene činjenice o *Judenlager*-u zauzimaju sasvim periferno mjesto.²⁶ Štoviše, u svojim javnim nastupima Bulajić se najčešće “prisjećao” židovske dimenzije povijesti Sajmišta ili u prisutnosti Židova, ili kada je od izraelske vlade ili od židovskih organizacija

²³ Bulajić, Milan, *Jasenovac: ustaški logori smrti, srpski mit?*, op.cit., str. 164.

²⁴ Koljanin, Milan, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, op.cit., str. 443.

²⁵ Bulajić, Milan, *Deset godina Muzeja žrtava genocida*, Beograd, Stručna knjiga, 2003., str. 469. Za kritičku obradu Bulajićevog tretmana holokausta vidjeti: Byford, Jovan, “When I say 'the Holocaust', I mean 'Jasenovac': Remembrance of the Holocaust in contemporary Serbia” *East European Jewish Affairs* 37, br.1, 2007, str. 51-74.

²⁶ Bulajić, Milan, *Jasenovac: uloga Vatikana u nacističkoj Hrvatskoj*. op.cit, str. 11.

široom svijeta tražena financijska podrška za projekt ‘srpskog Yad Vashema’ na Sajmištu. Na žalost, ovaj trend je opstao do današnjih dana.

Srpsko-hrvatski propagandni rat i tumačenja povijesti Sajmišta

Na interpretaciju Sajmišta i njegove povijesti ranih devedesetih svakako su utjecale i polemike o odnosu Srba i Hrvata prema Židovima koje su u to vrijeme vođene na relaciji Zagreb-Beograd. S hrvatske strane, najaktivniji u ovom svojevrsnom ratu riječima bili su autori poput Tomislava Vukovića, Ljubice Štefan, Josipa Pečarića, Ante Kneževića i američkog publicista Philipa Cohena.²⁷ U svojim djelima oni su nastojali predstaviti Srbe kao stvarni “genocidni narod”, čiji su kolaboracionisti za vrijeme Drugog svjetskog rata uz blagoslov Srpske pravoslavne crkve počinili mnogo strašnije zločine od ustaške NDH i očistili Srbiju od Židova. Oni su tvrdili da je u socijalističkoj Jugoslaviji postojala “zavjera šutnje”, ali da je ona prikrivala genocidni karakter *srpskog* nacionalizma i zataškavala njegove krvave tragove. Dakle, hrvatska strana je u ovoj polemici obilno posuđivala (i okretala) argumente svojih srpskih pandana, koji su prvi pisali o “zavjeri šutnje”, genocidnoj prirodi (hrvatskog) nacionalizma, ulozi (katoličke) crkve u genocidu počinjenom u Drugom svjetskom ratu i slično. Sa srpske strane, glavni sudionici u debati bili su Milan Bulajić, zatim autori knjige *Istina o “srpskom antisemitizmu”* Andrija Gams i Aleksandar Levi, i Jaša Almuli, u to vrijeme jedan od portparola kontroverznog i nacionalistički orijentiranog Društva srpsko-židovskog prijateljstva.²⁸ Oni su, kao odgovor na “optužbe” iz Zagreba, uglavnom nastojali u potpunosti negirati postojanje

²⁷ Vuković, Tomislav i Bojović, Edo, *Pregled srpskog antisemitizma*, Zagreb, Altair, 1992., Knežević, Anto, *Analysis of Serbian Propaganda*, Zagreb, Domovina TT, 1992.; Štefan, Ljubica, *Srpska pravoslavna crkva i fašizam*, Zagreb, Nakladni zavod Globus, 1996.; Pečarić, Josip, *Srpski mit o Jasenovcu: Skrivanje istine o beogradskim konc-logorima*, Zagreb, Dom & Svijet, 1998., Cohen, Philip, *Serbia’s Secret War: Propaganda and the Deceit in History*, College Station, Texas A&M University Press, 1996.

²⁸ Gams, Andrija i Levi, Aleksandar, *The Truth about Serbian Antisemitism*, Beograd: Ministarstvo informisanja Republike Srbije, 1994, Almuli, Jaša, “Stvaranje velikih laži o Srbiji i Srbima”, feljton, *Politika*, 26. prosinac, 1993. – 25. siječanj, 1994. Društvo srpsko-židovskog prijateljstva osnovala je 1988. godine grupa javnih ličnosti, Srba i Židova, u cilju promoviranja dobrih veza između dva naroda kao i između Srbije i Izraela. Međutim, njegov rad bio je prije svega u funkciji nacionalističke propagande krajem osamdesetih. Važno je naglasiti da Društvo srpsko-židovskog prijateljstva nikada nije službeno prihvaćeno od strane Saveza židovskih općina Jugoslavije, i nije bilo njen službeni organ. Štoviše, mnogi u okviru židovske zajednice u Srbiji otvoreno su kritizirali djelovanje Društva i označili ga kao “funkcionalizaciju” Židova i njihove povijesti, motiviranu propagandnim ciljevima. Vidi Sekelj, Laslo, *Vreme beščaća: Ogledi o vladavini nacionalizma*, Beograd: Akademia Nova, 1995., i Gordiejew, Paul, *Voices of Yugoslav Jewry*, New York, CUNY Press, 1999.

antisemitizma u Srbiji, potencirajući pritom njegovo rašireno prisustvo u Hrvatskoj, kako u prošlosti tako i danas.

Iza ove polemike vrlo brzo su stala ministarstva (Ministarstvo kulture i informisanja u Srbiji i Ministarstvo vanjskih poslova u Hrvatskoj), kao i režimski mediji u obje države, što ukazuje da je debata zapravo vođena na nivou državne propagande. Također, radovi iznad spomenutih autora redovno su prevedeni i objavljeni, u dijelovima ili u cjelini, na engleskom jeziku, što znači da nisu bili namijenjeni samo domaćoj javnosti, već i međunarodnom javnom mnijenju kao dio marketinškog projekta popravljivanja imidža u svijetu.²⁹ Činjenica da je odnos prema Židovima dobio ovako veliki značaj u međunarodnoj propagandi dvije zemlje sam po sebi je zanimljiv, a mogao bi se, barem donekle, pripisati vjerovanju u moć židovskog javnog mnijenja u Americi, koje je bilo prisutno s obje strane, iako možda ne kod pojedinačnih autora.³⁰

Polemike vođene početkom devedesetih bitne su za temu kojom se bavi ovaj tekst jer je Sajmište od samog početka bilo jedno od glavnih poprišta borbe srpskih i hrvatskih kvazi-povjesničara. Nemoguće je utvrditi tko je “prvi počeo”, ali već krajem osamdesetih, autori u Srbiji su sve češće pitali argument da se Sajmište nalazilo na teritoriju NDH. Namjera najčešće nije bila žrtve ovog logora “napakirati” Hrvatskoj, već ukazati na to da srpska kolaboracionistička vlast u Srbiji nije imala utjecaja na događaje u ovom logoru. Budući da je Sajmište bilo pod njemačkom upravom i na teritoriju druge države, tvrdili su pojedini autori u Srbiji, Nedićeva vlada u Beogradu ne može snositi odgovornost za Holokaust. Ovaj argument nije bio nov jer su ga koristili i sami kolaboracionisti u sudskim procesima nakon rata.³¹ Međutim, krajem osamdesetih, on je ponovo uveden u javni diskurs u okviru priče o besprijekornoj tradiciji srpsko-židovskog prijateljstva, i u težnji da se pažnja javnosti skrene s uloge koju je Nedićeva vlada igrala u provođenju anti-židovskih mjera u ranoj fazi okupacije, u aproprijaciji židovske imovine, internaciji Židova u logoru Topovske šupe i na Banjici, i tako dalje.³² Međutim, vrlo brzo, pojavili su se oni koji su u

²⁹ Vidi MacDonald, David Bruce, *Balkan holocausts? Serbian and Croatian victim-centred propaganda and the war in Yugoslavia*, Manchester, Manchester University Press, 2002.

³⁰ Vidi Byford, Jovan “When I say 'the Holocaust', I mean 'Jasenovac’”, *op cit.*

³¹ “Branilac Alkalaj optužuje za ubistvo 9,000 jevrejskih žena i dece”, *Politika*, 21. travanj, 1946., str. 6.

³² Vidi Byford, Jovan “The collaborationist administration and the treatment of Jews in Nazi-occupied Serbia”, u Ramet, Sabrina i Listhaug, Ola (ur.), *Serbia and Serbs in the Second World War*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2011, str. 109-126.

činjenici da se Sajmište formalno nalazilo na teritoriju NDH, vidjeli potvrdu da je u pitanju bio ustaški logor. Već 1990., u jednom članku u *Politici*, Sajmište se spominje, uz Jasenovac i Jadovno, kao mjesto ustaškog zločina nad Srbima, Jevrejima i Romima.³³

Na ovakve tvrdnje, hrvatski autori odgovorili su kontranapadom. Osim što su osporavali tvrdnju da je Sajmište bilo ustaški logor (pogotovo ne u vrijeme kada su tamo bili zatvoreni Židovi), nastojali su dokazati da su u njemu najveći krvnici bili upravo Srbi. Iz njihovih napisa stječe se utisak da su samo vanjski okvir logora osiguravali Nijemci, a da su kontrolu u samom logoru imale srpske vlasti. U knjizi *Pregled srpskog antisemitizma* Tomislav Vuković i Edo Bojović su ozloglašenog kapoa u *Anhaltelageru*, Radivoja Kisića, promovirali u “jugoslavenskog [sic.] zapovjednika logora”, a druge kapoe, regrutirane iz redova zatočenika, u srpske “policajce”.³⁴ Ubijanje Židova u logoru pripisali su “srpsko-njemačkim saveznicima”. U knjizi *Srpska pravoslavna crkva i fašizam*, Ljubica Štefan također navodi da su Sajmištem “upravljali Nijemci i srpska policija Milana Nedića na čelu s Dragim Jovanovićem.”³⁵ Ovo, naravno, nije točno, s obzirom na to da je, pri ustupanju Sajmišta njemačkoj vojnoj upravi u Beogradu, vlada NDH postavila izričit uvjet da u logoru ne bude srpskih stražara ili policajaca.

Ove do tada nepoznate ”činjenice” o Sajmištu, hrvatski autori su predstavljali kao značajno otkriće koje je prethodnih desetljeća skrivala ”zavjera šutnje”. Štefan navodi da je istina o Sajmištu do tada prikrivana u namjeri da se Srbija predstavi kao “čista i nevina” po pitanju Holokausta, a da se sva krivica svali na Hrvate. U tom kontekstu, Štefan povlači argument identičan onom koji u to vrijeme nalazimo u literaturi o Jasenovcu objavljuju u Beogradu: “osloboditelji”, odnosno partizani, optužuju se da su poslije rata po nečijem nalogu svjesno uništili svaki trag o ovom mjestu zločina, te da je logor Sajmište “izbrisan iz povijesti – namjerno, sustavno”.³⁶ Zavjeri se pripisuje i činjenica da poslije rata “nikada, apsolutno nikada nije na [Sajmištu] održana nikakva komemoracija”.³⁷ Niti jedna od ove dvije tvrdnje, naravno, nije točna.

³³ Navedeno prema de la Brosse, Renaud “Political propaganda and the plan to create a ‘State for all Serbs’”, Report compiled at the request of the Office of Prosecutor of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, str. 24., http://hague.bard.edu/reports/de_la_brosse_pt2.pdf

³⁴ Vuković, Tomislav i Bojović, Edo, *Pregled srpskog antisemitizma*, op. cit. str. 95-97.

³⁵ Štefan, Ljubica, *Srpska pravoslavna crkva i fašizam*, op.cit. str. 263-264.

³⁶ Ibid. str. 269.

³⁷ Ibid.

Još jedna stvar koja je Sajmište učinila posebno privlačnim za hrvatsku propagandu, bilo je to što se prilično jednostavnim igrom brojki, ovaj logor mogao predstaviti ne samo kao srpski pandan Jasenovcu, već i kao mnogo strašnije mjesto stradanja od najvećeg logora u NDH. Na primjer, Josip Pečarić u knjizi *Srpski mit o Jasenovcu* navodi nalaze Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, po kojima je na Sajmištu stradalo “više od 40.000 žrtava”. Uz to, on navodi da je stvarni broj žrtava najvjerojatnije još veći, pošto su jugoslavenske vlasti navodno svjesno umanjivale broj židovskih žrtava Sajmišta koji u stvarnosti prelazi 11.000. Međutim, kada je riječ o broju žrtava Jasenovca, Pečarić nije ni približno tako sklon vjerovati nalazima Državne komisije i literaturi iz doba socijalističke Jugoslavije. Naprotiv, on posvećuje značajan broj stranica u knjizi dokazima da je broj stradalih u Jasenovcu zapravo mnogo manji od navodnih 600.000, i da je Tuđman manje-više bio u pravu kada je tvrdio da je broj žrtava tog logora svega oko 40.000 žrtava. Nije teško vidjeti gdje ovaj argument vodi. Ako se maksimalne procjene o stradanju na Sajmištu usporede s brojevima za Jasenovac koje nalazimo u hrvatskoj revizionističkoj literaturi, proizlazi da je Sajmište bio veći logor od Jasenovca. Tako ispada da je najveći zločin na teritoriju Jugoslavije počinjen ne u NDH, već u okupiranoj Srbiji. Prema tome, nastojanje da se dokaže da Srbija nije bila “čista i nevina” po pitanju Holokausta je, u pisanju hrvatskih autora, za kratko vrijeme preraslo u kampanju da se dokaže da je Srbija zapravo bila glavni počinitelj Holokausta i genocida na Balkanu, o čemu nitko do tada nije znao zbog sistematskog “skrivanja istine o beogradskim konc-logorima”. Ljubica Štefan čak insinuira da je Hrvatskoj učinjena nepravda kada je Jasenovac svrstan među 22 logora čija su imena ispisana u mozaiku sjećanja u Yad Vashemu u Izraelu, te da mjesto na tom spisku zaslužuje – Sajmište.

Uzajamno optuživanje za “genocidnost”, koje je i u jednom i u drugom slučaju podrazumijevalo manipulaciju povijesnim činjenicama, podizalo je devedesetih godina prošlog vijeka tenzije na obje strane, i potpirivalo u javnosti nacionalističke strasti, negativne emocije i osjećaj ogorčenosti. U kontekstu ratne propagande to je uostalom i bila svrha ovakvih rasprava. Na žalost, i u Srbiji i u Hrvatskoj, neki od argumenata su s vremenom pustili korijenje. U Srbiji se, kada se govori o Holokaustu, još uvijek svašta objašnjava i pravda tvrdnjom da je “Sajmište bilo u NDH”. U Hrvatskoj i danas ima onih koji smatraju da je u Beogradu bilo logora koji se po broju žrtava i strahotama koje su se

tamo događale mogu uspoređivati s Jasenovcem, i da, prema tome, u jugoslavenskom kontekstu, NDH nije bila jedinstveno zlo. Međutim, ono što je posebno važno za temu sjećanja na Sajmište jest to što su, upravo zahvaljujući debatama koje su vodili sa svojim hrvatskim “kolegama”, Bulajić i njegovi istomišljenici s vremenom usavršavali argumente o Sajmištu kao dijelu povijesti NDH, postajući tako sve uvjereniji da se na mjestu gdje je nekada bio ovaj logor jedino može nalaziti memorijalni centar posvećen srpskom stradanju u Hrvatskoj.³⁸

Spomenik na Sajmištu i selektivno sjećanje na žrtve Drugog svjetskog rata

U iščekivanju raseljavanja Sajmišta i njegova restauriranja za potrebe “srpskog Yad Vashema”, na Sajmištu je u travnju 1995. godine postavljen spomenik. Impozantna, apstraktna skulptura, rad beogradskog kipara Miodraga Popovića, položena je na postolje na lijevoj obali Save, na mjestu koje obilježava liniju duž koje je, navodno, oko logora bila postavljena bodljikava žica. Odluka da se ovo djelo, u obliku “raspuknute forme kruga čiji jedan dio simbolizira život a drugi smrt” — postavi na Sajmištu, donijeta je još 1987. godine, u vrijeme kada je Sajmište označavalo zajedničko stradanje Jugoslavena, i bilo simbol otpora fašizmu. Prvobitna namjera bila je da spomenik bude otkriven 9. svibnja 1989., u okviru godišnje antifašističke komemoracije na Sajmištu. Međutim, iz tehničkih i financijskih razloga spomenik je podignut sa šest godina zakašnjenja.

Za tih šest godina, dosta se toga promijenilo u Srbiji. Tako spomenik nije otkriven 9. svibnja 1995., što bi bilo vrlo primjereno s obzirom da se te godine širom Europe obilježavala 50. godišnjica završetka Drugog svjetskog rata. Umjesto toga, ceremonija je održana dva i pol tjedna ranije, u petak 21. travnja. Ovaj datum nije slučajno izabran, već je označio važnu promjenu u komemorativnom kalendaru Republike Srbije. 22. travnja je dan kada je 1945. grupa od oko 600 logoraša krenula u proboj iz Jasenovca, nakon čega je taj logor praktički prestao postojati. Od 1992. godine taj datum se u Republici Srbiji službeno obilježava kao Dan sjećanja na žrtve genocida u Jugoslaviji. Dakle, otkrivanje spomenika na Sajmištu bilo je zamišljeno od strane organizatora kao događaj s dvostrukim značenjem, kojim se obilježavaju dva značajna datuma - Dan žrtava genocida i 50.

³⁸ Vidjeti, naprimjer, Bulajićevu polemiku za Pečarićem u *Jasenovac: ustaški logori smrti, srpski mit?*, op.cit., str.753-818.

godišnjica pobjede nad fašizmom. U tom smislu, ceremonija je istovremeno označavala kontinuitet s ceremonijama na Sajmištu iz osamdesetih i nastojanje promoviranja novih povijesnih datuma i objekata sjećanja.

Dvostruko značenje ceremonije bilo je uočljivo i na natpisu na spomeniku koji je tog dana svečano otkriven. Skulptura koja je 1987. predviđena kao spomenik u znak sjećanja na “žrtve i nastradale u otporu gestapovcima i njihovoj logorskoj policiji” zadobila je tijekom vremena koje je od tada proteklo daleko šire značenje:³⁹

Ovde, na Sajmištu, u nacističkom koncentracionom logoru za vreme okupacije Jugoslavije od 1941. do 1944. izvršen je ratni zločin i genocid nad oko sto hiljada rodoljuba, učesnika narodnooslobodilačke borbe, nad decom, ženama i starcima. Svaki drugi zatočenik ubijen je u logoru ili na stratištima: Jajinci, Bežanijska kosa, Jabuka i Ostrovačka ada. Mnogi su odvedeni u nemačke logore smrti širom okupirane Evrope. Najviše je stradalo Srba, Jevreja i Roma. Njima, žrtvama zloglasnog ustaškog logora Jasenovac i žrtvama mađarskih okupatora koje su do Beograda doneli talasi Save i Dunava, hrabrom otporu nacističkom teroru i svim Jugoslovenima žrtvama genocida posvećen je ovaj spomenik.

Beograd, povodom Dana sećanja na žrtve genocida 22. 04. 1995. i 50 godina podebe nad fašizmom.

Prve dvije rečenice ovog natpisa izravno odražavaju predodžbu o Sajmištu iz vremena socijalističke Jugoslavije. Njihova poruka bi se vjerovatno našla na spomeniku da je otkriven 1989. kako je prvobitno planirano. “Rodoljubima” i “učesnicima narodnooslobodilačke borbe” dana je prednost u hijerarhiji žrtava, a predmet sjećanja je eksplicitno smješten u kontekst “nacističke okupacije Jugoslavije”. Spominju se i “otpor nacističkom teroru” i *jugoslavenske* žrtve genocida. Uključivanje ovih motiva svakako je bio ustupak članovima SUBNOR-a i bivšim zatočenicima, koji su se prethodnih desetljeća zalagali da Sajmište dobije ovakav spomenik. Međutim, već u trećoj rečenici, kao žrtve kojima se odaje počast na Sajmištu spominju se, ne Jugoslaveni, već trijada “Srbi, Jevreji

³⁹ Novaković, Boško, “Sećanja za budućnost: Koncentracioni logor Sajmište”, *Godišnjak grada Beograda XLII*, Beograd: Muzej grada Beograda, 1995., str. 160.

i Romi”. Time je označen prijelaz na kulturu sjećanja tipičnu za devedesete. Ubrzo postaje jasno da spomenik nije posvećen samo žrtvama Sajmišta, već i žrtvama Jasenovca i onima koje su ubili mađarski okupatori. Među žrtvama koje su “do Beograda donijeli talasi Save i Dunava” iste su one koje su Milana Bulajića navele da obalu rijeke kod Sajmišta okarakterizira kao “treći krug smrti oko Jasenovca”, iako su ovom prilikom njima pridodane i žrtve novosadske racije. “Geografija sjećanja” implicitna u kvalifikaciji Sajmišta kao mjesta koje simbolično, na ušću dvaju rijeka, spaja stradanje “Srba, Židova i Roma” u različitim dijelovima zemlje, odražavala je gledište promovirano u to vrijeme od strane pobornika Muzeja žrtava genocida i dobrog dijela srpske nacionalističke elite. Posljednja rečenica natpisa sumira dvostruku ulogu spomenika: njome se odaje počast “hrabrima koji su pružili otpor nacističkom teroru”, i “svim žrtvama genocida u Jugoslaviji”.

Ono što je, međutim, posebno zanimljivo u vezi same ceremonije otkrivanja spomenika u travnju 1995., jest odsutnost motiva stradanja u Jasenovcu. Iako je u pitanju bila komemoracija dana proboja jasenovačkih logoraša, tog dana, u govoru, u recitalu, kao i u tekstu koji je tijekom televizijskog prijenosa čitala novinarka RTS-a, Jasenovac i srpske žrtve genocida u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj jedva da su spomenuti. Veza s Jasenovcem, na kojoj se prethodnih godina toliko inzistiralo, bila je vidljiva samo u natpisu na spomeniku (koji je pročitan na samom početku ceremonije), i datumu kada je cijeli događaj organiziran.

Ovako selektivno pamćenje bilo je izraz političkog trenutka. U travnju 1995. sudbina Republike Srpske Krajine bila je krajnje neizvjesna. Spomenik je otkriven samo tjedan dana prije početka “Oluje”, vojne operacije tijekom koje je Jasenovac – koji se nalazio pod kontrolom srpskih snaga još od listopada 1991. – ponovo zauzet od strane hrvatske vojske. Vlasti u Srbiji bile su svjesne predstojeće operacije i vjerojatno su uvidjele da srpsko mučeništvo u Jasenovcu i povijesne veze sa Srbima u Hrvatskoj predstavljaju teme koje, u tom trenutku, treba ostaviti po strani. Zato paralelama na kojima su prethodnih godina inzistirali režimski mediji, poput one između Tuđmanove Hrvatske i NDH, ili genocida iz 1941-1945 i onog koji je navodno činjen nad Srbima u Hrvatskoj devedesetih, ovom prilikom nije bilo traga. Motiv brutalnosti njemačke okupacije i heroizma stanovništva, uvježban tijekom ceremonija koje su se na Sajmištu održavale tijekom

osamdesetih, začinjjen s nekoliko “suvremenih” elemenata poput naglaska na *Srbima* kao glavnim stradalnicima i nositeljima otpora, nudila je, u tom trenutku, “upotrebljiviju” verziju prošlosti. Osim toga, Zoran Lilić, tadašnji predsjednik Jugoslavije – države koja, kako je to imalo običaj da se kaže, “nije bila u ratu” – u svom je govoru upućivao poruke mira i humanosti, a Srbe u Hrvatskoj i Bosni spomenuo je u jednoj jedinoj rečenici. Tjedan dana prije “Oluje”, uputio im je poruku (ako ne i upozorenje) da od Srbije mogu očekivati (samo) “moralnu, političku i humanitarnu podršku”.

Sajmište kao memorijalna “ispostava” Jasenovca

U periodu nakon 1995., spomenik na Sajmištu počeo je igrati značajniju ulogu memorijala žrtvama genocida u NDH. Komemoracije su održavane na tom mjestu svake godine 22. travnja. Dan je započinjao ranojutarnjom ceremonijom polaganja vijenaca na Sajmištu, nakon koje je slijedila kratka šetnja preko mosta do Saborne crkve, gdje je služena liturgija. Poslije liturgije slijedio je poslijepodnevni program, obično izložba, okrugli stol, znanstveni skup ili svečana akademija. Svi oni, baš kao i liturgija, bili su posvećeni genocidu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Na primjer, 1997. održan je okrugli stol o Jasenovcu, 1998. i 2000. izložba pod nazivom “Sistem ustaških logora smrti Jasenovac” i tako dalje.⁴⁰ Mada nisu bili u pitanju masovni događaji, bilo je jasno da, u kontekstu obilježavanja Dana žrtava genocida, Sajmište i spomenik iz 1995. predstavljaju mjesto sjećanja prije svega na srpske žrtve genocida u NDH.

Narednih godina, naglasak na Jasenovcu počeo je prevladavati u tolikoj mjeri da je to povremeno dovodilo do potpunog zanemarivanja sjećanja na Židove s teritorija okupirane Srbije koji su izgubili život u logoru na Sajmištu. To je bilo posebno vidljivo 2005., kada je, nekoliko tjedana prije Dana sjećanja na žrtve genocida, Ministarstvo kulture Republike Srbije izdalo priopćenje u kojem obavještava javnost o nadolazećem obilježavanju dvostrukog jubileja: “90. godišnjice genocida nad Jermenima i Grcima i 60. godišnjice genocida koji su ustaše počinile nad Srbima, Židovima i Romima u Jasenovcu”.⁴¹ Dakle, u godini u kojoj je svijet obilježavao šezdeset godina od kraja

⁴⁰ Bulajić, Milan *Dani sećanja na žrtve genocida 2005/2006*. Beograd, Pešić i sinovi, 2006.

⁴¹ “Istina o genocidu – uslov mira i stabilnosti”, saopštenje za štampu izdato od strane Vlade Srbije, 28. ožujak 2005.

Holokausta – i, što je još važnije, u priopćenju kojim se najavljuje serija događaja koji počinju polaganjem vijenaca upravo na Sajmištu – jedini primjer genocidnog nasilja počinjenog između 1941. i 1945. koje je smatrano vrijednim komemoracije u Srbiji bilo je ono koje je počinjeno nad Srbima, Židovima i Romima u NDH. Time je sjećanje na “žrtve genocida” bilo jasno ograničeno, i prostorno i simbolički, na Nezavisnu Državu Hrvatsku. Židovi koji su izgubili život u Srbiji pod nacističkom okupacijom, između ostalog i na Sajmištu, bili su po tko zna koji put, zaboravljeni.

Nakon 2000., obnovljena je i kampanja za otvaranje Muzeja žrtava genocida na Sajmištu. Godine 2002., na desetu godišnjicu osnivanja muzeja, Milan Bulajić je Direkciji za građevinsko zemljište i izgradnju Beograda podnio projekt “Muzej žrtava genocida - Staro sajmište”.⁴² Od ove inicijative na kraju ipak nije bilo ništa. Prvih godina nakon pada Miloševića, za Bulajićeve inicijative nije bilo previše razumijevanja. U proljeće 2003., odlukom vlade Zorana Đinđića, Bulajić je službeno smijenjen s mjesta direktora Muzeja žrtava genocida.

Međutim, poslije ubojstva Zorana Đinđića, i dolaska daleko konzervativnijeg političara, Vojislava Koštunice, na čelo vlade Srbije, Muzej žrtava genocida ponovo je postao aktualna tema. Naročito nakon 2006. kada je otvoren novi postav Memorijalnog muzeja u Jasenovcu, za kojega su mnogi u Srbiji, ali i u Hrvatskoj, pa i šire, smatrali da prepravljaju povijest i vrijeđa uspomenu na žrtve.⁴³ U Muzeju žrtava genocida mnogi su vidjeli pravi način da Republika Srbija obilježi stradanje Srba, Židova i Roma u NDH, i time odgovori na neodgovarajući postav u Jasenovcu. Među zastupnicima ovog rješenja bili su stari “suborci” Milana Bulajića, ali i predstavnici Udruženja bivših zatočenika Jasenovca koji su muzej smatrali mjestom gdje će “ljudi sa svih strana svijeta” saznavati o stradanju u NDH, odnosno o činjenicama koje su u novom muzejskom postavu u Jasenovcu prikrivene.⁴⁴ O memorijalnom muzeju na Starom sajmištu je bilo riječi i tijekom petodnevne izraelsko-srpske znanstvene razmjene posvećene proučavanju Holokausta,

⁴² Bulajić, Milan, *Deset godina Muzeja žrtava genocida*, op.cit, str. 517-519.

⁴³ Znanstveno utemeljenu i ozbiljnu kritiku izložbe dala je Ljiljana Radonić u radu “Slovak and Croatian invocation of Europe: The Museum of the Slovak National Uprising and the Jasenovac Memorial Museum,” *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity* 42, br.3, str. 489-507.

⁴⁴ Tišma, Smilja, “Sajmište ispunjava sve uslove”, u *Beogradsko Staro sajmište, 3+1*, Beograd: Urbanistički zavod Beograda, 2008, str. 193.; Zečević, Tomislav, “Jasenovačka logorašica Smilja Tišma: Živi sam svedok srpske tragedije”, *Dveri srpske* XIII, broj 47-50, lipanj 2011, str. 78-79.; Kljakić, Slobodan, “Falifikovanje istine”, *Politika*, 27. ožujak, 2006., str. 9.

koju je godine 2006. organiziralo Ministarstvo kulture Republike Srbije. I u ovom slučaju, o neophodnosti otvaranja muzeja i njegovom budućem karakteru diskutiralo se u kontekstu kontroverze o novom muzejskom postavu u Jasenovcu.⁴⁵ Prema tome, baš kao što je 1989. hrvatski revizionizam bio okidač za iniciranje ideje o gradnji Muzeja žrtava genocida, tako je i 2006., memorijalni centar na Sajmištu viđen kao način da se Srbija još jednom upusti u prepucavanje s Hrvatskom oko Jasenovca. Uostalom, mediji, političari, i šira javnost u Srbiji imaju tendenciju “prisjećanja” Jasenovca samo kada treba kritizirati neki postupak zapadnog susjeda, što jasno ukazuje u kolikoj mjeri je sjećanje na stradanje u NDH u službi dnevne politike. Stoga ne treba čuditi što Sajmište, odavno viđeno memorijalnom “ispostavom” Jasenovca, nastavlja igrati ulogu značajnog poprišta “rata sjećanja” na relaciji Beograd-Zagreb.

Važno je spomenuti, međutim, da iza najnovije ideje o stvaranju, na Sajmištu, memorijalnog centra posvećenog srpskom stradanju u NDH, stoji još jedna motivacija. Naime, 2007., pod pokroviteljstvom općine Novi Beograd, pokrenuta je jedna sasvim drugačija inicijativa vezana za Sajmište, usmjerena stvaranju memorijalnog centra posvećenog povijesti samog logora koji se tamo nalazio, i Holokaustu.⁴⁶ Nastojanje da se u Beogradu osnuje ovakav memorijalni i obrazovni centar predstavljalo je, barem donekle, reakciju jednog dijela političke i društvene elite na tada vrlo aktualne revizionističke tendencije u srbijanskom društvu (prije svega pokušaj rehabilitacije Milana Nedića i Dimitrija Ljotića), kao i na skoro potpuno zanemarivanje Holokausta u javnom sjećanju. Na realizaciji ovog projekta, koji je bio usmjeren stvaranju jedne nove kulture sjećanja, zasnovane na povijesnim činjenicama, radila je ekspertna grupa koju je 2013. godine formirao tadašnji gradonačelnik Beograda iz redova Demokratske stranke, Dragan Đilas.⁴⁷ Međutim, rad ove grupe, baš kao i planirani memorijalni centar, bili su osuđeni na propast. Naime, ovako zamišljen memorijal, bio bi u nesuglasju s dominantnim diskursom sjećanja na Drugi svjetski rat u Srbiji, koji uvijek mora biti usredotočen na *srpsko* stradanje, i koji, samim time, ne priznaje Holokaust kao jedinstveni primjer ljudskog stradanja i događaj

⁴⁵ *Jasenovac: Proceedings and Speeches of the 4th international Conference on Jasenovac, Banja Luka – Donja Gradina, May 30-31, 2007*, Banja Luka, Spomen područje Donja Gradina, 2008., str. 121.

⁴⁶ Predsjednik Ožegović razgovarao s Gojkom Marčetom, predsjednikom općinskog odbora SUBNOR-a', Informativna služba Gradske općine Novi Beograd, 25. siječanj 2008.

⁴⁷ Član ove grupe bio je i autor ovog teksta.

koji je, sam po sebi, vrijedan pamćenja i poštovanja.⁴⁸ Stoga je već 2014. godine, ubrzo nakon što je Srpska napredna stranka Aleksandra Vučića preuzela vlast u Beogradu, izmijenjen sastav Odbora za Sajmište. Novi članovi su, pod vodstvom vladike Jovana Ćulibrka, puni entuzijazma, krenuli podrivati rad svojih prethodnika. Povratkom na problematične, ali duboko uvriježene interpretacije povijesti iz devedesetih, oni ne samo da su nastojali vratiti srpsko stradanje u centar pažnje, već i potvrditi kako je retorika komparativnog mučeništva, oličena u motivu "zajedničkog stradanja Srba i Židova u Jasenovcu" jedina prizma kroz koje se u Srbiji može prisjećati Holokausta.

...

Izvjescno je kako će osnivanjem Ustanove spomen žrtve, Srbija konačno dobiti „srpski Yad Vashem“ i to onakav kakvog ga je krajem osamdesetih godina zamislio Milan Bulajić, a kasnije ga zdušno podržali Miloševićev režim i Vojislav Šešelj.⁴⁹ Čak je samo ime budućeg memorijala – Ustanova spomen Žrtve – inspirirano punim nazivom Yad Vashema (*“Martyrs remembrance authority”*) čime se još jednom aludira na sličnost sudbine Srba i Židova. Prema zamisli idejnih tvoraca ovog memorijala, u okviru Ustanove spomen Žrtve, nalazit će se i zasebni muzej Holokausta i muzej posvećen stradanju Roma. Međutim, oni će, po svemu sudeći, biti prostorno i simbolički izdvojeni od glavnog dijela memorijalnog kompleksa, čija je tema *srpsko* nacionalno stradanje, prije svega u NDH.

Naravno, inicijativa da se u glavnom gradu Republike Srbije napravi memorijalni centar posvećen srpskim žrtvama genocida u NDH nije sporna. Srpske žrtve ustaškog režima svakako zaslužuju takvo mjesto sjećanja, pogotovo u vrijeme kada se u Hrvatskoj, često potiskuju sjećanja na srpske žrtve. Međutim, tom centru nije mjesto na Sajmištu, koje ima svoju jedinstvenu povijest i tragičnu prošlost, baš kao što se sjećanje na žrtve Jasenovca ne može graditi po cijenu marginalizacije Holokausta srpskih Židova. Prema tome, osnivanjem Ustanove spomen žrtve, Srbija će, umjesto dostojnog spomen obilježja za žrtve Sajmišta, dobiti trajni dokaz kako sporna politika sjećanja iz osamdesetih i

⁴⁸ Vidi Byford, *“When I say ‘the Holocaust’”*, *op cit.*

⁴⁹ O nedostacima predloženog zakona vidjeti Byford, Jovan *“Sporni zakon o Starom sajmištu”*, *Peščanik.net*, 11. veljače 2011, <http://peščanik.net/sporni-zakon-o-starom-sajmistu/>

devedesetih još uvijek definira odnos prema prošlosti. Na jedan bolji memorijal, kakav zaslužuju i žrtve Sajmišta i žrtve Jasenovca, Srbija će morati pričekati.

Izvori i literatura:

Almuli, Jaša “Stvaranje velikih laži o Srbiji i Srbima”, feljton, *Politika* (Beograd), 26. prosinac, 1993. – 25. siječanj, 1994.

“Branilac Alkalaj optužuje za ubistvo 9,000 jevrejskih žena i dece”, *Politika* (Beograd), 21. travanj, 1946., str. 6.

Bulajić, Milan, “Uvodno izlaganje” u *Ratni zločini i zločini genocida, 1991-1992*, Beograd, SANU, 1993, str. 7-32.

Brkić, A. ‘Srbi ne znaju koliko ih nema’ *Svet* (Beograd), 1. travanj 1990, str. 65.

Bulajić, Milan, *Dani sećanja na žrtve genocida 2005/2006*. Beograd, Pešić i sinovi, 2006.

Bulajić, Milan, “Genocid nad pravoslavnim Srbima u Drugom svjetskom ratu”, u *Genocid nad Srbima u II svjetskom ratu*, Beograd, Muzej žrtava genocida, 1995., str. 1-32.

Bulajić, Milan, *Deset godina Muzeja žrtava genocida*, Beograd, Stručna knjiga, 2003.

Bulajić, Milan, *Jasenovac: ustaški logori smrti, srpski mit?: hrvatski ustaški logori genocida nad Srbima, Jevrejima i Ciganima*. Beograd, Stručna knjiga, 1999.

Bulajić, Milan, *Jasenovac: Uloga Vatikana u nacističkoj Hrvatskoj*, Beograd: Pešić i sinovi, 2007.

Byford, Jovan “Sporni zakon o Starom sajmištu”, *Peščanik.net* (Beograd), 11. veljače 2011, <http://pescanik.net/sporni-zakon-o-starom-sajmistu/>

Byford, Jovan “The collaborationist administration and the treatment of Jews in Nazi-occupied Serbia“, u Ramet, Sabrina i Listhaug, Ola (ur.), *Serbia and Serbs in the Second World War*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2011, str. 109-126.

Byford, Jovan, “When I say 'the Holocaust', I mean 'Jasenovac': Remembrance of the Holocaust in contemporary Serbia” *East European Jewish Affairs* 37, br.1 , 2007, str. 51-74.

Byford, Jovan, *Staro sajmište: mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava, 2011.

Cohen, Philip, *Serbia's Secret War: Propaganda and the Deceit in History*, College Station, Texas A&M University Press, 1996.

de la Brosse, Renaud “Political propaganda and the plan to create a ‘State for all Serbs’”, Report compiled at the request of the Office of Prosecutor of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, http://hague.bard.edu/reports/de_la_brosse_pt2.pdf

Dragana Biberović, “Vesić: Izrađen Nacrt zakona o Starom Sajmištu”, internet stranica Radio Televizije Srbije, 23. rujan, 2017.,

<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/2880615/vesic-izradjen-nacrt-zakona-o-starom-sajmistu.html>

Dragović-Soso, Jasna, *Saviours of the Nation*, Montreal, McGill-Queen's University Press, 2002, str. 113.

Đurđević, D. 'Suprotstavljanje neistinama', *Politika* (Beograd), 19. prosinac, 1991., str. 8.

Gams, Andrija i Levi, Aleksandar, *The Truth about Serbian Antisemitism*, Beograd: Ministarstvo informisanja Republike Srbije, 1994,

Gordijew, Paul, *Voices of Yugoslav Jewry*, New York, CUNY Press, 1999.

Heike Karge, "Mediated remembrance: local practices of remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia", *European Review of History* 16, br. 1, 2009, str. 49-62.

Jasenovac: Proceedings and Speeches of the 4th international Conference on Jasenovac, Banja Luka – Donja Gradina, May 30-31, 2007, Banja Luka, Spomen područje Donja Gradina, 2008.

Kljakić, Slobodan, "Faliifikovanje istine", *Politika* (Beograd), 27. ožujak, 2006., str. 9.

Kljakić, Slobodan, "Kratka istorija Odbora SANU za sakupljanje građe o genocide nad srpskim narodom i drugim narodima Jugoslavije u XX veku", u Predrag Dragić-Kijuk (ur.), *Catena Mundi II*, Kraljevo, Ibarske novosti, 1992., str. 498-512.

Knežević, Anto, *Analysis of Serbian Propaganda*, Zagreb, Domovina TT, 1992.

Koljanin, Milan, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1992.

Radonić, Ljiljana, "Slovak and Croatian invocation of Europe: The Museum of the Slovak National Uprising and the Jasenovac Memorial Museum," *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity* 42, br.3, str. 489-507.

MacDonald, David Bruce, *Balkan holocausts? Serbian and Croatian victim-centred propaganda and the war in Yugoslavia*, Manchester, Manchester University Press, 2002.

Milan Koljanin, "Veze između nemačkog logora na Beogradskom sajmištu i logora NDH Jasenovac i Stara Gradiška" u Smreka, Jelka (ur.), *Okrugli stol "Jasenovac 1986"*, Jasenovac: Spomen područje Jasenovac, 1986., str. 173-180.

Milosavljević, Olivera, "Zloupotreba autoriteta nauke", u Popov, Nebojša (ur.), *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Beograd, Samizdat B92, 2002., str. 340-374.

Novaković, Boško, "Sećanja za budućnost: Koncentracioni logor Sajmište", *Godišnjak grada Beograda XLII*, Beograd: Muzej grada Beograda, 1995., str. 160.

"Okrugli sto – Muzej žrtava genocida", *Svet*, 1. travanj 1990., str. 5.

Pečarić, Josip, *Srpski mit o Jasenovcu: Skrivanje istine o beogradskim konc-logorima*, Zagreb, Dom & Svijet, 1998.

Sekelj, Laslo, *Vreme beščašća: Ogledi o vladavini nacionalizma*, Beograd: Akademia Nova, 1995.

Štefan, Ljubica, *Srpska pravoslavna crkva i fašizam*, Zagreb, Nakladni zavod Globus, 1996.

Tišma, Smilja, “Sajmište ispunjava sve uslove”, *Beogradsko Staro sajmište, 3+1*, Beograd: Urbanistički zavod Beograda, 2008, str. 193-194.

Vuković, Tomislav i Bojović, Edo, *Pregled srpskog antisemitizma*, Zagreb, Altair, 1992.

Zečević, Tomislav, “Jasenovačka logorašica Smilja Tišma: Živi sam svedok srpske tragedije”, *Dveri srpske XIII*, broj 47-50, lipanj 2011, str. 78-79.

The Road to a ‘Serbian Yad Vashem’: Manipulation of the History of Sajmište and Jasenovac

The article analyses the longstanding ambition of the nationalist elite in Serbia to have the site of the former Nazi concentration camp Sajmište in Belgrade transformed into a ‘Serbian Yad Vashem’, i.e. a memorial to Serbian victims of genocide in the Independent State of Croatia. By deconstructing various assumptions about the historical link between Sajmište and Jasenovac which are used to justify this initiative, the chapter draws attention to the tradition of manipulation of the history of the two camps in Serbia. It also shows that the origins of the contentious interpretation of the history of Sajmište, lie, in part, in the ‘memory wars’ between Serbian and Croatian nationalists who, in the 1990s, skilfully manipulated the history of both Sajmište and Jasenovac, all in the context of mutual accusations of ‘genocidal tendencies’, complicity in the Holocaust and antisemitism. Therefore, debates about Sajmište and its links with Jasenovac should be seen as yet another example of the interdependence between Serbian and Croatian nationalist discourses, which, over the past three decades have resisted attempts to forge a historically grounded culture of remembrance of the victims of the Second World War in Yugoslavia. Also, through the story of the memorialisation of Sajmište, the chapter points to the lasting effect which events of the 1990s have had on historical memory in Serbia, especially in relation to the Holocaust, and other crimes perpetrated in Yugoslavia between 1941 and 1945.

Key words: camp Old Fairground (Sajmište camp), camp Jasenovac, historical manipulations, memory wars, Holocaust, genocide, nationalistic discourses